

A Napkelet és az irodalmi modernség

[Rákai Orsolya](#) tanulmány, 2013, 56. évfolyam, 2. szám, 170. oldal

1. Egy konzervatív „revue”

1922-ben Klebelsberg Kunó kultuszminiszter felkérte Tormay Cécile-t, hogy legyen egy újonnan indítandó, konzervatív irodalmi szemle szerkesztője, mely már címében is tudatos szembefordulást jelent a *Nyugattal*. Először Tormay barátnőjével, gróf Zichy Rafaelnéval, a Magyar Irodalmi Társaság vezetőjével kezdett levelezni. A szintén Klebelsberg kezdeményezésére létrejött társaság egyike volt azoknak az egyesületeknek, melyek segítségével a kultuszminiszter az arisztokráciát szerette volna bevonni a magyar kultúra támogatásába, főrangú hölgyek vezette, lényegében szalonként működő egyesületek segítségével. Az egyesületek tagjai „vállalták, hogy vagy egy egyszeri jelentősebb összeggel, vagy havi befizetéseikkel támogatják az egyesület céljait”¹ – így az Esterházy Mária hercegnő szalonjában működő Budavári Tudományos Társaságot, a Horthy Miklósné védnöksége alatt működő Zenebarátok Egyesületét vagy az említett Magyar Irodalmi Társaságot. Klebelsberg azonban különösen az utóbbi munkáját látta fontosnak: egy 1922-es, Zichy grófnéhoz írt levélben a Mohács utáni helyzet analógiájára (amikor az akkoriaknak kezén „elkallódott a renaissance műveltség, melyet a Hunyadiak nálunk meghonosítottak”) úgy határozza meg a jelen generáció (s abban különösen az arisztokrácia) feladatát, hogy meg kell akadályoznia annak a magyar műveltségnek az elsatnyulását, „melyet a XIX. század nagy magyar tehetségei hagytak mireánk”.²

A konzervatív kritika prominens képviselőihez – mindenképp Horváth Jánoshoz – hasonlóan ugyanis úgy látta, hogy a 20. század első két évtizede egyértelmű hanyatlás, végzetes, a nemzeti klasszicizmus értékeit veszélyeztető tendencia. E folyamat fő oka, mozgatója, fókusza pedig a *Nyugat*, pontosabban az általa képviselt irányzat és gyökértelen, idegen szellem. Ezt kell kigyomlálni, s helyettesíteni a hagyományokból táplálkozó, keresztény magyar szellemben fejlődő organikus irányval.

Klebelsberg három műben látta legtökéletesebben kifejeződni azt a „keresztény irányzatot”, melyet erősíteni kívánt: Szekfü Gyula *Három nemzedékében*, Tormay *Bujdosó* könyvében és „persze töletek tisztos távolságban” (ahogy Szekfünek írja), Horváth *Aranytól Adyig* című munkájában, s mindhármukat meg is nyeri az induló lap számára. Ez az általa néhány évvel később neonacionalizmusnak nevezett új irány pedig, bár, mint írja, „végeredményben politikai mozgalom lett, de egészséges szellemének, irányának előkészítése elsősorban az irodalom feladata.”³

Nem egyszerűen a régihez való visszatérésről van tehát szó: jól mutatja ezt az is (mint Tóth-Barbalics Veronika kiemelte), hogy a hagyományosan konzervatív fórumok – az Akadémia vagy az egyházak lapjai – kevés affinitást mutattak a húszas évek elején Klebelsberg „modern konzervatívizmusa” iránt.⁴ Az agilis kultuszminiszter lényegében egy sajátos, az új idők követelményeihez igazodó, modern, „operatív” nemzeti konzervatívizmus mellett tör lándzsát, valamiféle „helyes” és „magyar” modernségként értve az irodalom és kritika fókuszából indított támadást a *Nyugat* által megtestesített, kárhózas „idegen” modernség ellen. S abban reménykedik – munkatársaival együtt –, hogy a neonacionalizmus egyszerűen programként képes kiváltani a baloldali/liberális/idegen (már itt észrevehetjük: politikai kategóriákról van szó!) nyugatos programot, vagyis egy hasonlóan vélt lap indításával az irodalmi élet fókusza viszonylag egyszerűen áthelyezhető. Ez az elképzelés – hogy tehát a nyugatos és a konzervatív irodalmi értékrend két egyforma státuszú esztétika, két immanens kritikai program összecsapása lenne – azóta is tovább él mind az irodalomtörténetben, mind a mai, kortárs irodalomszemléletben. De vajon valóban erről van szó?

A *Napkeletről* szóló szakirodalomnak is visszatérő mozzanata (bár más szempontból) a modernség és konzervativizmus közötti ingadozásból fakadó ellentmondásosság. Már Schöpflin Aladár lapbúcsúztatójában megtaláljuk azokat a főbb megállapításokat, melyek azóta is visszaköszönnek a lapról szóló tanulmányokban: hogy t.i. igyekezett megnyerni a modern irodalom – mindenekelőtt a *Nyugat* – legnevesebb szépíróit, ám sikertelenül, így a szépirodalmi tartalom meglehetősen szürke és elavult maradt, kritikai rovatai ugyanakkor igen színvonalasak és (például a zenei vagy a színházi rovat esetében) kifejezetten modernek voltak. Mindennek ellenére nemcsak a modern irodalom kánonja, illetve az irodalomtörténet ítélte félsikernek a lap mérlegét, hanem – bár más szempontból – a *Napkelet* (változó) szerkesztősége is úgy érezte, hogy törekvéseit nemigen sikerült megvalósítani, nem sikerült az élő irodalom valódi fókuszává válniuk. Az irodalmi programért „felelős” Horváth János néhány év múlva ott is hagyja a lapot, s bár a kritikai rovat továbbra is színvonalas marad, az elvi-elméleti irányzatosság jelentős mértékben sérül, a folyóirat a kezdeti harcok küldetésű datnál jóval kompromisszumkézsőbbnek bizonyul.

Mi lehet az oka, hogy a konzervativizmus legjelentősebb irodalmi fóruma, mely távolról sem volt egységesen és egyértelműen elutasító az irodalmi modernizálódással szemben, nem tudta meg hódítani a szépírókat (legalábbis a „modernnek” nagy, népszerű neveit)? Azt szokás válaszolni erre a kérdésre, hogy kompromittálónak számított a *Napkelet*ben publikálni, annak „kurzuslap”-színezete miatt, ez azonban véleményem szerint meglehetősen torzító leegyszerűsítés. Egyrészt, bár az indulásnál valóban egyértelmű az elköteleződés, sőt, jelentős anyagi támogatás a kormányzat részéről (hiszen az adományok és a Magyar Nők Nemzeti Szövetségének hatalmas tömegbázisa biztosította előfizetői réteg mellett az induláshoz másfél millió korona segítséget kapott a lap), ez a későbbiekben sokat lazul, s kétségtelen irányzatossága mellett kurzuslapnak a folyóirat még rosszindulattal sem nevezhető. Másrészt Tormay Cécile állítólag roppant megosztó személye a szerkesztésben hátterben maradt: Tormay tudatosan nem kívánt a lap „zászlóvivőjévé” válni, nagynevű és -presztízsű férfiakat választott maga helyett. (Akik közül számosan – például Szeffőczy vagy Horváth – nagyon is elfogadhatók voltak a *Nyugat* körében.) Harmadrészt botorság volna azt gondolni, hogy a *Nyugat*, illetve a „modernnek” generációról generációra egyre tágabbnak és sokarcúbbnak bizonyuló köre egységesen elutasította volna a *Napkelet* által képviselt eszméket. Végül pedig mindez együttesen sem ad magyarázatot arra, hogy miért csak a szépirodalmi részben jelentett ez távolmaradást? Hiszen a kritikusok között (különösen a *Nyugat* második és harmadik nemzedékének tagjai esetében) nagyon is volt átjárás a *Napkelet* és a *Nyugat* között.

2. Kudarcc: a társadalom eltérő leírásai

A két lapnak sokkal inkább a társadalom működéséről és a társadalmi nyilvánosságról való (implícit) felfogása tért el alapvetően egymástól, s a modernség és a konzervativizmus különbsége is inkább ebben a koordináta-rendszerben ragadható meg. Ez különösen a *Napkelet* indulásánál látványos, a későbbiek során e tekintetben a lap jelentős változtatásokra kényszerül, melyeket láthatólag nem sikerül megfelelően végrehajtania.

A nemzeti klasszicizmus univerzalizálásába, a „magyar emberek”, illetve a „nemzet” közösségének nyilvánosságába a kanti, illetve az ő felfogását elemző habermasi polgári nyilvánosság-konceptió szerint a szólásra képtelen, a nyilvános szólás jogától megfosztott attitűdök implicite nem tartoznak bele, sőt, a nemzetet veszélyeztető *idegen* elemként utasíthatnak ki onnan. Ez a nyilvánosságforma pedig a szerepkörök szerinti elkülönülést ugyan előkészítő, ám azt megelőző, rendies rétegződés szerinti társadalomra jellemző, melyet a modern, funkciók szerint elkülönülő társadalom valóban meghaladott, s annak keretei között e korábbi nyilvánosságforma önmagában már nem bizonyult működőképesnek, tekintve, hogy a választható szerepek liberalizálják és adott esetben emancipálják

is a polgári nyilvánosság terébe be nem jutó csoportokat.⁵

Erre jó másfél évtizeddel később Horváth Jánosnak magának is rá kellett ébrednie. A *Napkelet* szerkesztőjeként heroikus erőfeszítéseket tett, hogy érvényt szerezzen a nemzeti klasszicizmus esztétikáján és közösségképén alapuló, *ugyanakkor* modern és a közönség számára is vonzó, a közönséget (és a „jó írókat”) a *Nyugattól* elhódítani képes irodalom és irodalmi fórum megteremtéséért, ám be kellett látnia, hogy Schöpflin társadalomképe volt reális. Schöpflin már 1921-ben felhívta Horváth figyelmét arra, emeli ki a *Napkeletről* írva Kollarits Krisztina, hogy Arany által fémjelzett nemzeti klasszicizmus, mely homogén, aránylag kisszámú és a múlt hagyományaiban gyökerező társadalom lelkét fejezte ki, az 1880-as évektől egyre heterogénebbé váló, egyre népesebb, és a tradíciókkal jóval lazább viszonyban élő társadalomban az 1920-as években már nem teszi lehetővé a „Horváth által elképzelt és ideálisnak tartott nemzeti érzelmű, művelt középosztálybeli olvasóközönség” létrehozását.⁶ 1927-ben Horváth ezt belátva lemond a *Napkelet*ben betöltött funkciójáról, s már így ír Szekfű Gyulának: „az Ady-kérdésről is gondolkodtam. Az eredmény ez: Adyval s már jóval előtte, az irodalom megszűnt a »nemzeti«-nek ancillája lenni, ami Bessenyeitől Aranyig volt. A »nemzeti« vegye ezt tudomásul és ne jajgasson, hanem vesse magát más, szűz területekre, vagy megfertőzött területek visszahódítására: parasztság, munkásság, zene, sport, társadalom. A beszéd és írás nemzetisége helyett az életet, a cselekvést keresse és sajtáítsa ki. Az irodalom romantikus nagyrebecsülésével hagyjon fel, s nyugodjék bele, hogy ott egyének marakodnak a koncert.”⁷

Visszatérve az irodalom társadalmi boldogulásának kérdéséhez, érdemes ebből a szempontból is röviden megvizsgálni a konzervatív oldal álláspontját. Schöpflin véleménye szerint az irodalom az új körülmények között alapvetően úgy teremti meg saját működésének anyagi lehetőségét, hogy a tőle egyébként elkülönülten működő gazdasággal strukturális mozgókapsolatokat hoz létre – vagyis kettéoszlik egy „gazdaságfüggő” és egy „fordított gazdasági logikával” (vagyis nem a kereslet piaci törvénye alapján) működő szférára, s ezek kölcsönhatásai segítenek megtartani a rendszer viszonylagos autonómiáját.⁸ A *Nyugattal* már nevében is oppozíciót hirdető *Napkelet* tudatosan ettől gyökeresen eltérő stratégiát választott. Igaz, hogy a magyar állam is támogatta anyagilag mint kultúrpolitikájának egyik zászlóshajóját, ám anyagi bázisát főleg arisztokrata származású adakozók – és az előfizetők – biztosították. A lapot iniciáló kultuszminiszter, Klebelsberg Kunó tudatosan kívánt a „magyar történeti nemzetségekre” támaszkodni. Értelmezése szerint ugyanis a magyarság Trianon után a Mohács utánival analóg helyzetbe került. A mohácsi vész utáni generáció kezén azonban, ahogy azt már idéztük, „elkallódott a renaissance műveltség, melyet a Hunyadiak nálunk meghonosítottak. A mi kezünkön nem szabad annak a magyar műveltségnek elsatnyulnia, melyet a XIX. század nagy magyar tehetségei hagytak mireánk.”⁹ Klebelsberg tehát – Horváth Jánoshoz hasonlóan – a nemzeti klasszicizmus értékeinek megőrzését tartotta a nemzeti kultúra folyamatossága biztosítékának, emeli ki fentebb már idézett munkájában Kollarits Krisztina. Szintén Horváthhoz hasonlóan Klebelsberg is hanyatlásnak látta azt, ami azóta az irodalomban történt, különös tekintettel a *Nyugat* képviselte „gyökértelen”, „idegen” és „kozmpopolita” nagyvárosi irodalom romboló hatására. 1921-ben így ír erről Szekfű Gyulának: „Én a magyar történeti nemzetségeket most szervezem, hogy a nemzeti katasztrófa után az ország szellemi felépítéséből vegyék ki részüket. (...) Most Zichy Edina grófnéval szépirodalmi és kritikai revue-t alapítunk, hogy felvegyük a harcot a »*Nyugat*« képviselte irányzat és szellem ellen. (...) Hatalmas feladat lenne történelmi és esztétikai viták rendjén kimutatni, mint apadt el a magyar szellem különösen a millenniumtól az összeomlásig, a mely negyedik század alatt a nyugatos irány szabadon terpeszkedett és tombolta ki magát.”¹⁰ A „magyar szellem elapadása” érdekes – vagy talán inkább épphogy nem meglepő – módon a kapitalizálódás, az urbanizáció és általában az egyre inkább szerepkörök szerint elkülönülő modern társadalom erősödésének időszakára esik.

Irodalomfelfogásában tehát a *Napkelet* visszanyúl az elkülönült irodalom előtti rendies állapothoz, vagy ahogy Horváth János fogalmazott, az „ancilla”-irodalomhoz. A fenntartás módja is az üzleti alapú sajtó és modern irodalom előtti időket idézi: az arisztokrácia támogatására építő „udvari lap” már a 19. század első harmadának végén sem volt jellemző a magyar sajtóra. A sajtó ekkori

ban, a 20. század első negyedének vége felé már az elkülönült, piaci alapokon működő társadalmi (kommunikációs) részrendszer, a média egyik, és nem is egyetlen képviselője, melynek ugyan fi gyelmen kívül lehet hagyni sajátos működési módját, szabályszerűségeit, ám ennek ára a független ség, végső soron pedig az önálló működőképesség elvesztése. A *Napkelet* profilja ezenfelül sokkal inkább emlékeztetett a 18. század végi-19. század eleji enciklopédikus lapokra, mint modern szép irodalmi szemlére: „egyszerre akart tanítani és szórakoztatni, tudományos cikkeket, időnként törté neti forrásokat közölni és a »keresztény úri asszonyok« számára délutáni olvasmányt nyújtani”¹¹, s emellett meghódítani a modern nyugatos irodalom közönségét és íróit a lap számára. Ez nem is meglepő, hiszen a nemzetmentő, nemzetnevelő, a nemzeti kultúra őrzését, ápolását és fejlesztését célzó igyekezet a születő modern sajtó és az elkülönülőben lévő, az osztatlan literatúra-fogalom bomlásával létrejövő szépirodalom időszakára volt jellemző – jó száz évvel korábban.

Amikor a lap végül 1940-ben megszűnt, Schöpflin Aladár búcsúztatta a *Nyugatban*, mérleget vonva a különös kísérletről. Mély elismerés hangján szól a szerkesztők munkájáról, s főként a kritikai rovat értékeit emeli ki, joggal. A *Napkeletben* „igyekeztek minden olyan irodalmi műről kritikát írni, ami magyarul megjelent s a folyóirat ezzel jó irodalmi szolgálatot végzett. Kezdetben kitűnő írók dolgoztak bele, mint Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és sokan mások, gyakrabban jelentek meg benne irodalmunk javához tartozó irodalmi és tudományos essayk. Idővel ezek a munkatársak elmaradoztak és az ifjúságnak engedték át a tért, de még az utóbbi években is olvastunk a *Napkeletben* néhány komoly elmélyedéssel írt tanulmányt – igaz, hogy néha olyanokat is, melyeket Horváth János aligha tűrt volna.” A szépirodalmi rovat mérlegét már látja ilyen pozitívnak. A lapnak szándékai ellenére „sem sikerült elsőrendű írói gárdát kialakítani maga köré, a fiatalok javát magá hoz vonni és megtartani, s ezzel olyan irodalmi tekintéllyé, mondjuk, fémjelző fórummá válni, ami lyennek egy irodalmi folyóiratnak lennie kell. A világháború utáni fiatal szépírók javából valók közül alig van egy-kettő, aki a *Napkelettől* kapott szárnyat s akik ott léptek ki a nyilvánosságra, azok is hamarosan elmaradoztak, amint másfelől is nyílt számukra tér. Valahogy nem érezték, úgy látszik, íróilag egészségesnek a folyóirat levegőjét. Még kevésbé sikerült új irodalmi irányt inaugurálni. Az új irodalmi törekvések, a fiatalok törekvései rajta kívül fejlődtek ki. Konzervativizmusától idegenek voltak, bár el kell ismerni, hogy mikor egyes kiváló tehetségekben kialakultak, a kritikáiban méltánylattal szólt róluk. Általánosságban meg kell állapítani, hogy a *Napkeletben* érvényesült iro dalmi szempontok lényegileg nem különböztek a *Nyugat* szempontjaitól, amelyek már a *Napkelet* kezdetekor, évek súlyos polémiái révén általában a komoly irodalmi közvélemény szempontjai vol tak. Ebben a tekintetben az ellene indított folyóirat átvette a *Nyugat* szellemét – irodalmiakban (...).”¹²

Schöpflin mérlegének végeredménye tehát az, hogy a szerepkörök szerint elkülönülő társadalom követelményeinek megfelelően működő nyugatos modernség bizonyult működőképesnek, s az ezt a társadalom korábbi, rendies állapotához visszanyúlva opponálni próbáló törekvések nem jártak si kerrel. Mindenekelőtt azért nem, mert sem gazdaságilag, sem az irodalom „szakmai”, saját szem pontjait tekintve nem voltak kompatibilisek egy immár nem feudális alapokon működő gazdasággal és politikával (amely még akkor sem működött immár feudálisan, ha az ideológia és a hatalomfelfo gás szintjén a feudális viszonyok továbbra is igen virulensek maradtak). A konzervatív tábor konzervativizmusa tehát lényegében nem esztétikai talapzaton állt, hanem magának az irodalomnak tulajdonított egészen másfajta társadalmi szerepet és működésmódot, mint a támadott, vágyott, meghódítani és legyőzni kívánt másik oldal. A konzervatív „esztétikai” szelekciók így mindig tartalmaz tak egy ideologikus előzetes döntést, mely felülírta az irodalmi és kritikai autonómia időközben nemcsak kialakult, de megerősödött és (a tömegkultúra segítségével) gazdaságilag is életképesé vált szempontjait. Az írókat így elsősorban nem íróknak, autonóm művészeknek, hanem nemzet mentő feladatot ellátó hazafiaknak és honleányoknak kellett tekintenie, akik motivációjukat és munkájuk elismerését nem a művük által aratott kritikai visszhangban és – esetleg – az általa nyert anyagi javakban kell, hogy felleljék, hanem a nemzetért végzett szolgálat jóleső érzésében (mely ugyan akkor magától értetődő, önmagában dicséretet nem is érdemlő kötelesség is). Ez az alapvetően ideo logikus-kultikus szerepfelfogás pedig egyrészt láthatóan távol állt az írói autonómia szabályai sze

rint „szocializálódott” újabb generációk nagy részétől, másrészt roppant mértékben, még a Horváth János által (is) propagált nemzeti klasszicizmus szigorú szabályrendszerénél is jobban leszűkítette a választható művészi lehetőségeket. Ebben a rendszerben az irodalom rendszerébe belépni kívánó – másként fogalmazva az irodalmi mezőn teret nyerni akaró – szerzők tehát ab ovo nem szerezhettek sem szimbolikus, sem anyagi elismerést, holott (ahogy fentebb Horváth rosszálló megjegyzéséből is láthattuk) immár ez az eléggé el nem ítéhető hozzáállás (hogy tehát itt „egyének marakodnak a koncert”, kevésbé rosszindulatúan fogalmazva, individuális tehetségek küzdenek a független, szakmai szempontú kritikai elismerésért) mozgatta az új, modern irodalmi életet. Ez a „marakodó” hozzáállás eredményezte egyszersmind azt a minőséget, mely elválasztotta a *Napkelet* számára megszerezni vágyott „jó”, erős, profi szerzőket a dilettánsoktól, így ennek a hozzáállásnak a lehetetlenné tétele (a neonacionalizmus, illetve a nemzeti klasszicizmus továbbvitelét propagáló nemzeti konzervativizmus etikai és politikai implikációkat mindenek feletti csúcsértékké tevő ideologikus volta révén) egyszersmind el is mosta a különbséget jó és rossz, profi és dilettáns szerzők között.

Ezt a különbséget ugyanis csak a modern, „autonóm irodalom” rendszerén belül lehet megtenni. Hiszen ha a jó irodalom kritériuma mindenekelőtt az, hogy a magyar értékek őrzője és „nemzeti szempontú”, akkor a rossz irodalom ennek megfelelően nem az esztétikailag gyenge, hanem az „idegen” lesz – így viszont kizárhatatlanná válnak a távol tartani kívánt gyengébb, illetve dilettáns szerzők. Ezt az anomáliát már Beöthy Zsolt is érzékelte a 19. század végén (s tőle Horváth János is átvette), ezt próbálták megoldani a „szűkülő tölcser” fejlődésmoddal (ahol a ‘művészileg értékes’ a ‘magyarországi, magyar nyelvű, nemzeti szellemű’ fejlődési sor végén, annak legfelső részhalma zaként, vagy ha úgy tetszik, legfelsőbb csúcsaként jelenik csak meg). Igazából azonban csak ekkor, a húszas, harmincas években (jórészt épp a *Napkelet* kísérlete nyomán) válik nyilvánvalóvá, hogy ez a modell a modern társadalom viszonyai között a gyakorlatban működésképtelen.

A *Napkelet*nek így végül folyamatos kompromisszumokat kellett kötnie kiinduló célkitűzéseire képest, és fennmaradása érdekében sokkal inkább kellett idomulnia a *Nyugathoz*, mint annak öhozá, olyannyira, hogy a harmincas években (részben a konzervativizmus megítélésének változása miatt is) a fiatal, kezdő írók számára mintegy a *Nyugat* előszobájának számított. Mindez azt látszik alátámasztani, hogy az irodalmi konzervativizmus a szerepkörök szerint elkülönülő társadalomban immár hiába próbálta, nem függetleníthette magát a modern társadalom működésének szabályaitól, bármennyire is szeretett volna visszatérni egy azt megelőző állapothoz, a klasszikus nemzeti örökség legfőbb veszélyeztetőjének épp azt az átalakult nyilvánosságstruktúrát látva, amelyet a társadalom újfajta működése nemcsak lehetővé, de egyenesen szükségszerűvé és kivédhetetlenné tett.

¹ Részlet Kollarits Krisztina: *A régi ház és a lerombolt ház. Tormay Cécile kísérlete a konzervatív értékek védelmére* című PhD-dolgozatából (Kézirat, 2008), http://www.tormaycecile.com/pdf/PH_Napkelet_fejezet.pdf 6.

² Idézi Kollarits i. m. 7.

³ Klebelsberg Kunó: Nyílt levél a *Napkelet* szerkesztőjéhez, *Napkelet*, 1928/3, 213–214.

⁴ Vö. Tóth-Barbalics Veronika: *A Napkelet megalapítása*, *Magyar Könyvszemle*, 2004/3. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00042/mksz2004_3_03.htm

⁵ E folyamattal itt nincs mód részletesen foglalkozni, s a felvetett téma szempontjából talán nem is szükséges. De érdemes megjegyezni, hogy a 19. századtól napjainkig a polgárság, a jobbagyság, a proletariátus, a rabszolgák, majd a nők után folytatódik a harc a gyermekek, a betegek, a fogyatékosok és az elítéltek jogaiért. A modernség felvilágosodás kori projektuma, mely az általános emberi és polgári jogok talaján áll, ebből a szempontból valóban lezáratlan, ahogyan Habermas mondta.

- 6 Kollarits i. m. 43
- 7 Horváth János levele Szekfű Gyulához, 1927. július 8. Egyetemi Könyvtár Kézirattára G628. Idézi Kollarits i. m. 43–44.
- 8 Mindez természetesen nem zárja ki a pénzbeli adományok, támogatások lehetőségét, de a rendszer alapvetően már nem ezekre épül – s túlságosan terjedelmes és differenciált is ahhoz, hogy pusztán adományokból fenn tudjon maradni. A pénzbeli adományoknak majd új rendszere alakul ki – s ezt már (nem véletlenül) nem mecenatúrának, hanem szponzorálásnak hívják.
- 9 Klebelsberg Kunó levele Zichy Rafaelnéhoz, 1922. szept. 2. Magyar leveleskönyv II. szerk. Balogh József és Tóth László, Corvina Kiadó, Budapest, 2001. 501., idézi Kollarits i. m. 7.
- 10 Klebelsberg Kunó levele Szekfű Gyulához, 1921. július 23. Egyetemi Könyvtár Kézirat tára G 628. Idézi Kollarits i. m. 7.
- 11 Kollarits i. m. 31.
- 12 Schöpflin: Búcsú a Napkelet-től. *Nyugat*, 1940/10.
<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00657/21068.htm>